

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ORTA ƏSR “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ “NİBELUNQLAR NƏĞMƏSİ” DASTANLARINDA SİNTAKTİK PARALELİZM

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli tarixi və
müqayisəli tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Səbinə Çingiz qızı Hüseynova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2026

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

filologiya elmlər doktoru, professor
Leyla Orxan qızı Vəzirova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cəmil Məmmədağa oğlu Babayev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Valeh Bayram oğlu Nəsimov

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müqayisəli-tarixi dilçilikdə sintaksis bölməsi təkcə türkologiyada deyil, həm də hind-Avropa dilçiliyində az tədqiq olunmuş sahədir.

Orta əsr mənbələrinin dilinin sistemli təsviri müasir dövrdə kifayət qədər maraqlıdır. Orta əsr abidələrinin dillərinin qrammatik təsvirlərinin tədqiq olunması tarixi dilçiliyin əsas istiqamətlərindən biri sayılır. Türkoloji dilçilikdə bir sıra abidələrin qrammatik öçerklərinə həsr edilmiş çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. Türk dillərinin qrammatikasının öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlər arasında V.M.Jirmunski, K.M.Abdullayev, N.Z.Hacıyeva, M.İ.Adilov və digər tanınmış Azərbaycan və xarici dilçilərin işlərini qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı kimi, alman ədəbiyyatında da qrammatikanın müəyyən bölmələrini, xüsusən də sintaksisi tarixi baxımdan işıqlandıran çoxlu əsərlər vardır. Tarixi sintaksis üzrə işlər adətən konkret tarixi abidələrin materialı əsasında sintaktik vahidlərin təhlilini əks etdirir. Alman tarixi qrammatikasında sintaktik sistemin inkişafını öyrənmək dilçilikdə ən çox işlənmiş mövzulardan biridir. Çünki german dilçiliyinə həsr olunmuş ilk elmi sessiyada yaxın qohum dillərin müqayisəli-tarixi tədqiqində müqayisəli metoda xüsusi diqqət yetirmişdir. Alman tarixi sintaksisi ilə bağlı elmi ədəbiyyatın zənginliyi haqqında təsəvvür yaratmaq üçün O.Behagelin dördcildlik «Deutsche Syntax» və H.Paulun geniş qrammatikasının III və IV cildlərini («Deutsche Grammatik») qeyd etmək kifayətdir. Müxtəlif dövrlərə aid alman dilinin sintaktik quruluşuna və ayrı-ayrı ədəbi abidələrin sintaktik sistemə həsr olunmuş yüzlərlə monoqrafiya mövcuddur.

Son onillikdə həm Azərbaycan, həm də xarici dilçilərin diqqət mərkəzində mətnin və onun vahidlərinin daxili xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi ilə bağlı məsələlər durur. Uzun müddət ərzində sintaksisin əsas tədqiqat obyektinə cümlə olmuş və o, həm əsas, həm də ən böyük sintaktik vahid kimi nəzərdən keçirilmişdir. Lakin son zamanlar alimlərin diqqətini daha böyük, frazafövqü törəmələrin öyrənilməsi cəlb edir, burada cümlə yalnız komponent kimi iştirak edir.

Mətnin xarici strukturunun qrammatik elementlərindən biri sintaktik paralelizm təşkil edir, və bu işin məqsədi də onun xüsusiyyətlərini müqayisəli aspektdə araşdırmaqdır. Sintaktik paralelizm ümumi dilçiliyin bəzi xüsusi sahələrində ən çox üslubi kateqoriya kimi nəzərdən keçirilmişdir. Şübhəsiz ki, sintaktik paralelizmin xüsusi dilçilik kateqoriyası kimi öyrənilməsi böyük maraq doğurur, çünki o, frazafövqü vahidin (FFV) təşkil edən cümlələrarası əlaqələrin qurulmasında vacib struktur vasitələrdən biridir. Sintaktik paralelizmin yaranmasında əsas rol dil vahidlərinə - morfoloji, sintaktik, leksik və fonetik dil vahidlərinə aiddir. Bu məsələnin araşdırılmasına V.M.Jirmunski, A.N.Veselovski, V.Q.Admoni, İ.M.Astafyeva, R.O.Yakobson, N.Z.Hacıyeva, K.M.Abdullayev, M.Z.Zəkiyev, İ.H.Həmidov, N.Ş.Məmmədov və başqa tanınmış dilçilərin bir çox əsərləri həsr olunmuşdur¹.

Sintaktik paralelizm bir cümlə-komponentin tərkibində bir-birini ardıcıl izləyən və bir-biri ilə əlaqəli olan eyni və ya oxşar qrammatik struktura malik cümlə-komponentlərini nəzərdə tutur.

Məsələn, alman dilində sintaktik paralelizmin fəaliyyət sahəsi olduqca genişdir. Sintaktik paralelizmə poetik nitq, bədii ədəbiyyat, xalq söz yaradıcılığı, paremioloji vahidlər (atalar sözləri, zərbi-məsəllərdə, məsələn: *“Jung gewohnt, mit Gott hör auf”*), xalq poeziyası, uşaq şeirləri və laylalar, eləcə də elmi nəslərdə rast

¹ Жирмунский, В.М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» // «Книга моего деда Коркута». – Москва-Ленинград: АН СССР, – 1962; Веселовский, А.Н. Историческая поэтика. /А.Н.Веселовский. – Москва: Высшая школа, – 1989; Адмони, В.Г. Формы и градации охвата действительности структурой предложения как проблема стиля (на материале немецкого языка) // В.Г.Адмони, Т.И.Сильман. Сборник статей к 70-летию члена-корресподента АН СССР В.М.Жирмунского. – Москва-Ленинград: Наука, –1964; Гаджиева, Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении) / Н.З.Гаджиева. – Москва: АН СССР, – 1963. – 356 с.; Абдуллаев, К.М. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»): /дисс. к-та филологических наук./ – Москва, 1976. – 136 с.; Закиев, М.З. Современный татарский литературный язык [в 2 частях] / М.З.Закиев. – Москва: Наука, – ч. 2. – 1971. – 311 с.; Гамидов, И.Г. Семантико-синтаксический параллелизм между частями сложного предложения и принципы его описания // – Баку: Русский язык и литература в азербайджанской школе, – 1984. №2, – с. 13-19 və başqaları.

gəlmək olar. Alman dilçiləri hesab edirlər ki, paralelizm ritm yaratma məqsədini güdür və səciyyəvi ünsiyyət vasitəsidir.

Alman dilində sintaktik paralelizmin araşdırılması ümumilikdə paralelizm məsələsinin nəzərdən keçirilməsindən başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, alman dilində sintaktik paralelizmin araşdırılmasına kifayət qədər diqqət yetirilməyib. Hər halda, araşdırma apararkən bu mövzuya həsr olunmuş heç bir məqalə tapmadıq.

Paralelizmdən sintaktik paralelizmə gedən yol – “bu, psixoloji, üslubi, intuitiv-şəxsi tədqiqatların, sintaktik-semantik meyarların xüsusi rol oynadığı linqvistik müstəvini üzə çıxarmağa doğru aparən elmi inkişaf yoludur”². Bu fikir bir vaxtlar türk eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”da sintaktik paralelizmi ətraflı tədqiq etmiş məşhur Azərbaycan dilçisi, akademik K.M.Abdullayevə məxsusdur. K.M.Abdullayevin fikrincə, “sintaktik paralelizm – çox maraqlı ədəbi-bədii bir üsuldur və bu mövzuda daha ətraflı söhbətə layiqdir”³. K.M.Abdullayevlə yanaşı, sintaktik paralelizm məsələsinin qədim rus eposu “İqor polku haqqında dastan”da araşdırılması G.A.Məhərrəmovə tərəfindən aparılmışdır⁴. Bizim işimiz məhz bu tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır və sintaktik paralelizmin müqayisəli aspektdə təhlilinin davamıdır.

K.M. Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, «sintaktik paralelizmin əsas bədii vəzifəsi, bədii ədəbiyyatın əsas elementlərindən biri olan qafiyəni yaratmaqdır”. Bir çox tədqiqatçılar qeyd etmişlər ki, “sintaktik paralelizm ” anlayışı qrammatik hadisə olan ilkin qafiyə ilə sıx bağlıdır⁵.

² Абдуллаев, К.М. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»): /дисс. кандидата филологических наук/ – Москва, 1976.

³ Абдулла, К.М. «Тайный Деде Коркуд» / К.М.Абдулла. – Баку: Мутарджим, – 2006, – с.221

⁴ Магеррамова, Г.А. Синтаксический параллелизм в «Слове о полку Игореве» и «Книге моего Деда Коркуда»: /дисс. доктора философии по филологическим наукам / – Баку, 2010.

⁵ Абдуллаев, К.М. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка: / автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора филологических наук. /– Баку, 1984. – 48 с.

Sintaktik paralelizm müxtəlif xalqların, o cümlədən türk və german xalqlarının qəhrəmanlıq eposunda mühüm mətnyaradıcı və üslubi vasitəsidir. Bu dil hadisəsinin universallığı “sintaktik münasibətlərin və leksemlərin eyniliyinə deyil, ifadədə əks olunan reallıq münasibətlərinin eyniliyinə, tipik situasiyaların eyniliyinə” əsaslanan leksik-sintaktik sinonimliklə izah olunur⁶.

Bu işdə biz orta əsrlərə aid iki mühüm abidənin – “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə”nin müqayisəli təhlilini aparmışıq. Bu abidələrin qrammatik quruluşunun ümumiliyini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə ibarətolduqları mətn nümunələrində sintaktik paralelizm i müqayisə etmişik.

Abidələrin dilinin janr müxtəlifliyi, alman və Azərbaycan dillərinin mənşə fərqi, müxtəlif dil qruplarına aid olması tədqiqat prosesimizi həm maraqlı, həm də mürəkkəb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz və qırpaq tayfalarının dialektlərini izləməyə imkan verən orta əsr oğuz qəhrəmanlıq dastanıdır. “Nibelunqlar haqqında nəğmə” də, öz növbəsində, erkən orta əsr alman ədəbiyyatının abidəsidir və burada aleman və frank dialektlərinin elementləri yanaşı mövcuddur.

Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, orta əsr alman dastanı “Nibelunqlar haqqında nəğmə”nin təhlilində sintaktik paralelizm araşdırmalara hələ də cəlb olunmamışdır. Tədqiq etdiyimiz dastanların tutuşdurulması sintaktik paralelizmin ümumi və fərqli növlərini müəyyən etməyə imkan verməklə yanaşı, həm də frazafövqü vahidin təşkili və quruluşu haqqında mövcud fikirləri aydınlaşdırmağa, orta əsr epik mətn xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməyə imkan verəcəkdir.

K.M.Abdullayevin apardığı tədqiqatlara əsaslanaraq, dastanların qrammatik quruluşunun xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə çalışacağıq, sadə cümlə daxilində sintaktik paralelizmin strukturunu təhlil edəcəyik, “Nibelunqlar haqqında nəğmə”də sintaktik paralelizmin növlərini nəzərdən keçirərək “Kitabi Dədə Qorqud” ilə müqayisəli araşdırmamızın məqsədini təşkil edəcək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın **obyektı** orta əsr dastanlarının: “Nibelunqlar haqqında nəğmə” və “Kitabi-Dədə

⁶ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, – 1981. – с. 77

Qorqud” – mətnləridir (bundan sonra dastanların qısaldılmış adlarından – “Kitab” və “Nəğmə”dən istifadə olunacaq). Alman və Azərbaycan xalqlarının orta əsrə aid bu iki böyük dastanı şifahi-poetik ötürülmədə uzun və çox çətin yaradıcı prosesindən keçmişdir.

Tədqiqat işinin **predmetini** isə orta əsr dastanlarında (“Kitab” və “Nəğmə”də) sintaktik paralelizm təşkil edir. Bir çox tədqiqatlar mətnin orijinalını bərpa etməyə yönəlmişdi. Bu isə qarışıq mətnlərin yaranmasına səbəb oldu, onların yaranma vaxtı məlum deyildi və yalnız sonra aşağıdakı məsələlərə: əsərin tarixi və janr məsələləri, onun milli epos kimi qavranılması, şifahi və yazılı ədəbiyyat baxımından mövqeyi, əsərin qəhrəmanlıq və ya saray eposu kimi xarakterini müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuş işlər meydana çıxdı.

Vurğulamaq lazımdır ki, sintaktik paralelizmi nəzərdən keçirmək üçün “Nəğmə”nin orijinal dildə, yəni orta əsr yuxarıalman dilində olan mətnlərindən istifadə edilmişdir. Elmi işdə təhlil üçün “Nibelunqlar haqqında nəğmə”nin əlyazmalarından biri olan B variantı götürülmüşdür. Orta əsr mətnləri artıq öz əlyazma xarakterinə görə dəyişkəndir.

Sintaktik paralelizmin növləri və tiplərinin aşkar edilməsi və onların müqayisəsi zamanı K.M.Abdullayevin sintaktik paralelizmin sərhədləri haqqında irəli sürdüyü müddəalardan çıxış edilmiş və müqayisə üçün onun sintaktik paralelizmin tədqiqinə dair əsərlərində təqdim olunan struktur modellərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın **məqsədi** K.M.Abdullayevin “Kitab”da artıq tədqiq etdiyi sintaktik paralelizmi “Nəğmə”də də müəyyənləşdirərək müqayisə etməkdir. Müxtəlif mədəni-etnik xüsusiyyətə malik mətnləri müqayisə etdikdə, təbii ki, sintaktik paralelizmə malik cümlələrin oxşar və fərqli tipləri və modelləri aşkar olunur ki, bu da şübhəsiz ki, mühüm nəzəri və praktiki nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Əsas məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı **vəzifələr** qoyulmuşdur:

– dilçi alimlərin əsərlərində sintaktik paralelizm məsələsini nəzərdən keçirmək;

– “Nəğmə” və “Kitab” dastanlarında ayrı-ayrı cümlə daxilində sintaktik paralelizmi aşkar və onun növlərini müəyyən etmək;

– “Nəğmə” və “Kitab”da olan frazafövqü vahidin çərçivəsində sintaktik paralelizmin müxtəlif forma və növlərinin (xiazm, əks sintaktik paralelizm, tam və natamam sintaktik paralelizm) funksionallığını müəyyən etmək;

– “Nəğmə” və “Kitab” mətnlərinin qrammatik quruluşunun ümumi qanunauyğunluqlarını və fərqlərini təsvir etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat metodları qismində müqayisəli-tutuşdurma metodu, linqvistik təsvir və uyğunluqların aşkarlanması üsulundan istifadə etdik. N.Z.Hacıyevanın qeyd etdiyi kimi, “müqayisəli qrammatikanın ən az öyrənilmiş bölmələrindən biri sintaksisin uyğunluqların aşkarlanması metodu ilə müqayisəli tədqiqədir”⁷. Məhz buna görə də biz iki orta əsr dastanını müqayisə edərək bu metoddan istifadə etməyə cəhd etdik. Mətnin təsvirinə struktur-funksional yanaşma tədqiqat işinin metodikasını müəyyən edir. Paralelizmin növlərinin işlənmə qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək məqsədilə dissertasiyada statistik metodu da istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılmış əsas müddəalar:

– Oğuz dastanı "Kitabi-Dədə Qorqud"-da qrammatik qafiyə sintaktik paralelizmin zəruri bir nəticəsi kimi çıxış edir və bu, aqlütinativ dillərə xas olan isim və ya feil sonluqlarının maddi bənzərliyi ilə şərtlənir.

– Paralel komponentləri olan cümlə frazafövqü vahidin qısa forması kimi, yəni iki və ya daha çox tam, paralel cümlələr-komponentləri kimi nəzərdən keçirilir. Paralel tərkibli cümlələr ellipsis sayəsində mövcuddur. Kontekstual ellipsis sintaktik paralelizmin müxtəlif formalarının qarşılıqlı keçidləri üçün əlverişli şərait yaradır.

– “Kitab” və “Nəğmə”dəki paralel konstruksiyaları yaradan əsas elementlər iki müxtəlif sistemli dillərin cümlə strukturlarında məntiqi və qrammatik tamamlayıcılar rolunu oynayırlar.

⁷ Гаджиева, Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении) / Н.З.Гаджиева. – Москва: Академии Наук СССР, – 1963. – с. 9.

– Frazafövcü vahidinin (daha çox iki komponentli) tərkibindəki ardıcıl və eyni zamanda baş verən və ya ardıcıl və sadalama kimi zaman əlaqələri qarışdırıla bilər.

– “Nəğmə”nin budaq cümlələrində müxtəlif məzmunlu iki bağlayıcının: zaman və şərt; müqayisə və zaman; müqayisə və şərt bağlayıcılarının yanaşı işlənməsi həmin cümlələrin mənacə yaxınlaşmasına şərait yaradır ki, bu da nəticədə frazafövcü vahidinin komponentləri arasında sintaktik strukturların paralelizm inə gətirib çıxarır.

– Cümlələr arasında izostruktur quruluş (zaman zərfliyinin ön mövqeyi və xəbərin cümlə sonunda işlənməsi) etibarlı struktur mətnyaradıcı amil hesab edilir.

– Əsas və köməkçi xətləri təsvir edən komponentlər arasındakı ikili əlaqə feilin zaman formaları vasitəsilə yaranır.

– Tam və natamam sintaktik paralelizm, söyləmin məna cəhətdən üzvlənmə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də ifadənin emosional-qiyətləndirmə xüsusiyyətlərini ötürən zəruri bir üsuldur.

– Tədqiq olunan hər iki dastanda pilləli paralelizm əlaqələndirilmiş cümlələr-komponentlərin möhkəm izostruktur quruluşu ilə müəyyən edilir. Pilləlilik bir frazafövcü vahidin daxilində intonasiya da müşayiət olunan əlaqələndirilməyən cümlələr-komponentlərinin qrammatik bağlılığında ifadə olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşin əsas elmi yeniliyi onun müxtəlif sistemli iki dilin orta əsr epik abidələrinin materialı əsasında mətn strukturunu müqayisə etmək cəhdidir ki, bu, alman müqayisəli dilçilik tarixində ilk, Azərbaycan dilçilik tarixində isə ikinci haldır. Tədqiqat işində əsas diqqət sintaktik paralelizmin müxtəlif növlərinin aşkar edilməsinə yönəldilmişdir ki, bu da iki müxtəlif epik nümunədə mətnin təşkili və stilistik ifadə mexanizmlərini daha dərindən anlamağa imkan verir. İşdə hər iki abidə müqayisə edilərək paralelizmin istifadəsi yönündə mühüm fərqlər ortaya çıxarılır və bu xüsusiyyət eposlar arasında əsas stilistik müxtəliflik kimi götürülür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi paralel komponentlər və cümlənin həmcins üzvlərinin fərqli xüsusiyyətlərini vurğulamağa imkan verən detallı müqayisədən ibarətdir. Cümlənin ümumi üzvü ilə uzlaşan həmcins üzvlərdən fərqli olaraq paralel cümlələr bir-birinə qarşılıqlı

təsir edərək özünəməxsus sintaktik quruluş yaradır. Bu, sintaksis nəzəriyyəsi və linqvistik müqayisə sahəsində tədqiqatlar üçün yeni imkanlar açır, müxtəlif dillərdə sintaktik paralelizm növlərinin təhlili imkanlarını genişləndirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın **nəzəri** əhəmiyyətini belə müəyyən etmək olar: alman və Azərbaycan xalqlarının orta əsr abidələrinin müqayisəli-qarşılaşdırma tədqiqi “Nəğmə” və “Kitab”ın mətnlərində sintaktik paralelizmin ümumi və xüsusi üsullarını müəyyən etməyə imkan verir.

Tədqiqatın **praktiki** əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işdə təqdim olunan materiallar mətn dilçiliyi üzrə xüsusi kurslarda, alman və Azərbaycan dillərinin qrammatikası dərslərində, eləcə də filologiya fakültələrində tədris edilən “Dil tarixi” üzrə mühazirələrdə istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının iclasında müzakirə prosesində aparılmışdır. Dissertasiyanın əsas müddəaları 16 nəşrdə, respublika və beynəlxalq konfranslardakı çıxışlarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında aparılmışdır.

Dissertasiyanın struktur bölümlərinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir. Giriş – 16 səhifə, 26224 işarə, I fəsil – 29 səhifə, 49199, II fəsil – 30 səhifə, 45651 işarə, III fəsil – 45 səhifə, 72105 işarə, nəticə – 5 səhifə, 7804 işarədir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat 156 mənbədən ibarətdir. Dissertasiyanın isə ümumi həcmi 157 səhifə, 200985 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, onun predmeti, obyekt, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyən edilir, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar, mənbələr və metodlar haqqında məlumatlar öz əksini tapır.

“Müasir dilçilikdə sintaktik paralelizmin tədqiqi tarixi” adlı I fəsil 3 paraqrafdan ibarətdir.

“Paralelizm hadisəsinin tədqiqində ədəbi yanaşma (XVIII-XX əsrlər)” adlı birinci paraqrafın birinci bölməsində paralelizm anlayışı açıqlanır. Ədəbi yanaşmaya görə, sintaktik paralelizm, mətni formal və mənaca təşkil edən poetikanın üslubi vasitələrindən biri hesab olunurdu. Paralelizm hadisəsi hələ XVIII əsrdə ədəbiyyatşünasların tədqiqat obyektinə çevrilmiş və ilkin olaraq kanonik mətnlərin poetikasının üslubi vasitəsi kimi başa düşülmüşdür.

“Sintaktik paralelizmin təbiətinin öyrənilməsində linqvistik aspekt (XX əsrin ortaları və sonu)” adlı birinci fəslin ikinci paraqrafında sintaktik paralelizmin tədqiqinin linqvistik aspektləri araşdırılır.

Sintaktik paralelizmin linqvistik baxımdan öyrənilməsi tarixinə müraciət göstərir ki, sintaksis nəzəriyyəsinin inkişafı ilə paralelizm kimi qrammatik hadisənin mahiyyətinə də baxış dəyişmişdir. Buna görə də sintaktik paralelizmi sintaktik vahidlərin qurulmasında dil vasitəsi kimi araşdıran elmi tədqiqatların iki istiqamətdə aparıldığını söyləmək olar: 1) mürəkkəb cümlənin təşkilində sintaktik paralelizmin dil vasitəsi kimi öyrənilməsi; 2) sintaktik paralelizmin mürəkkəb sintaktik bütövün və mətnin yaradılmasında əsas vasitəsi kimi tədqiqi.

“Epik mətnlərin materialı əsasında sintaktik paralelizmin müqayisəli-tarixi tədqiqi (XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri)” adlı birinci fəslin üçüncü paraqrafında sintaktik paralelizmin müqayisəli-tarixi aspekti təqdim olunur.

Sintaktik paralelizmin müqayisəli-tarixi tədqiqinin əsasını iki filoloqun – A.N.Veselovski və V.M.Jirmunskinin araşdırmaları qoymuşdur.

Paralelizm hadisəsinin növlərini fərqləndirən ilk alimlərdən biri A.N.Veselovski olmuşdur. Məsələn, A.N.Veselovski xalq-poetik yaradıcılığında psixoloji paralelizmdən əlavə, *ikiüzlü paralelizmi* də fərqləndirmişdir: burada iki motiv müqayisə olunur, biri digərini təxmin edir; *formal paralelizm*: onun əsas xüsusiyyəti – “paralel strukturun hər hansı birinin məzmunundan məntiqi şəkildə bərpa oluna bilən üzvün buraxılması”; *inkar paralelizm*, burada “iki və ya

çoxkomponentli struktur yaradılır, amma onlardan biri və ya bir neçəsi çıxarılır, beləliklə, diqqət yalnız inkar göstərməyən üzvə yönəldilir”; ikikomponentli paralelizmdən yaranmış *çoxkomponentli paralelizm* – “bir deyil, bir neçə oxşar obyektədən irəli gələn paralellərin birtərəfli yığılması”⁸. A.N.Veselovski sintaktik paralelizmi həm də folklor mətnlərinin xüsusiyyəti hesab edirdi.

Müxtəlif türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarını, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz dastanını müqayisə edən V.M.Jirmunski semantik və ritmik-sintaktik paralelizmi ayırır. Alimin fikrincə, “türk (aqlütinativ) dillərinin xüsusiyyəti ritmik-sintaktik paralellizmin mütləq qrammatik qafiyə yaratmasıdır. İki sətir arasında leksik və qrammatik paralelizm nə qədər yaxın olarsa, qafiyə də bir o qədər qaçılmaz olur”⁹. Beləliklə, V.M.Jirmunskinin araşdırmaları qəhrəmanlıq dastanlarının mətnlərinin daha ətraflı tədqiqi üçün baza rolunu oynamışdır.

Həm də iddia etmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” qəhrəmanlıq dastanlarında sintaktik paralelizmin müqayisəli-tarixi tədqiqi bu günə qədər öz aktuallığını itirməmişdir.

*Birinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb*¹⁰.

“Cümlə hissələrinin sintaktik paralelizmi” adlı II fəsil cümlələrin təhlilinə həsr olunmuş və 3 paragrafdan ibarətdir.

“Paralel komponentlər (cümlənin həmcins üzvləri) və baş üzv” adlı ikinci fəslin birinci paragrafında paralel komponentlər cümləyə qrammatik və məzmun baxımından təkrarlığın daxil

⁸ Веселовский, А.Н. Историческая поэтика /А.Н.Веселовский. – Москва, – 1989. – с. 150, 175, 185.

⁹ Жирмунский, В.М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» // «Книга моего деда Коркута». – Москва-Ленинград, – 1962. – 654 с.

¹⁰ Гусейнова, С.Ч. Сравнительно-историческое изучение синтаксического параллелизма на материале эпических текстов (конец XX – начало XXI вв.) // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslıq aktual məsələləri: tədqiqat, diskurs və beynəlmilləşmə. Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, – 2023, – s.568-570; Языковедческий аспект изучения природы синтаксического параллелизма (середина – конец XX в.) // – Bakı: AMEA-nın Əlyazmalar institutunun “Filologiya məsələləri”, – 2023. № 6, – s. 254-264.

edilməsi vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Paralel cümlələrin (bu termini K.M.Abdullayev təklif etmişdir) qrammatik və semantik aspektləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur: onlar işləndiyi konstruksiyanın strukturuna qarşılıqlı təsir göstərir¹¹.

Paralel cümlələr cümlənin həmcins üzvləri ilə müəyyən oxşarlıqlara malikdir. Amma cümlə, adətən, azı iki üzvdən ibarət olur. Onun ümumi üzvü ilə əlaqəsi, həmcins üzvlərin ümumi üzvlə əlaqəsindən fərqlənir. Çünki türk dilləri sahəsindəki tədqiqatçılar cümlənin həmcins üzvləri arasında uzlaşma məsələsi ilə razılaşımlar. Bəziləri belə hesab edir ki, “həmcins üzvlər bir-biri ilə uzlaşır”¹². Digərləri isə hesab edir ki, “həmcins üzvlər arasında heç bir uzlaşma yoxdur”¹³. Biz bu fikrin tərəfdarıyıq ki, cümlənin həmcins üzvləri arasında heç bir uzlaşma ola bilməz, çünki onlar ümumi üzvlə müəyyənləşir. Həmcins üzvlərlə paralel cümlələr arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, sonuncular bir-birinin quruluşuna qarşılıqlı təsir göstərə bilir. Eyni vəziyyəti alman dilində də müşahidə etmək olar. Paralel komponentli həmcins üzvlərin müqayisəsinin daha aydın olması üçün K.M.Abdullayevin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan (növbəti səhifələrdə “Kitab”) verdiyi nümunələrə və alman eposu “Nibelunqlar haqqında nəğmə”dən (növbəti səhifələrdə “Nəğmə”) olan misallara müraciət edək. Müqayisə et:

1. “Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı” (Kitab, 15).

2. Dô sprach der küneç Gunther: „ frouwe, ich will ziu sagen.
Wir müezen michel sorgen bî hôhem muote tragen.
Wir wellen höfscen rîten verre in vremd iulant;
Wir sollten zuo der reise haben zierlich gewant“

¹¹ Абдуллаев, К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа // Советская тюркология, – 1978. № 5, – с. 9.

¹² Адилев, М.И. Синтактико-конструктивные повторы в азербайджанском языке // – Баку: Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками, – 1972. – с. 157.

¹³ Астафьева, И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование: /автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. / – Москва, 1963. – с. 75.

Qeyd edək ki, orta əsr yuxarıalman və orta əsr Azərbaycan dillərindən rus dilinə tərcümə zamanı cümlələrin qrammatik quruluşunda uyğunsuzluqlar ola bilər. Bunun səbəbi isə tədqiqatın orijinal dillərdə aparılmasıdır.

Bu misallarda həmcins tamamlıqlar həтта konstruksiyaya leksik mürəkkəbliк gətirənlər də, qrammatik cəhətdən mürəkkəb sayılmır və ümumi üzvə eyni dərəcədə bağlıdır, daha dəqiq desək, ümumi üzv tərəfindən eyni şəkildə formalaşır (*qırdılar və müssen besorgt, wollen ... reiten*). Paralel cümlə-komponentləri həmcins üzvlərdən fərqli olaraq, müxtəlif sintaktik funksiyalar yerinə yetirə bilər ki, bu da funksiyalar cümlə üzvlərinin cümlə daxilindəki fərqli semantikasını və onların qarşılıqlı əlaqəsi, həmcinin cümlə-komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyənləşdirilir¹⁴.

Hər bir cümlə-komponenti üçün ümumi elementdən istifadə edilsə, onda ayrı-ayrı paralel cümlələr, yəni frazafövqü vahidi yaranacaqdır. Buna görə də paralel komponentləri olan cümlə frazafövqü vahidin qısa formasıdır, yəni bir neçə (iki və ya daha çox) tam və paralel cümlə-komponentlərinin qısa formasıdır. Deməli, paralel komponentli cümlələr ellipsis sayəsində mövcuddur. Başqa sözlə, kontekstual ellipsis sintaktik paralelizmin müxtəlif növləri arasında qarşılıqlı keçidlər üçün əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycan dilinin strukturu predikatın cümlənin sonunda olmasını nəzərdə tutur, halbuki alman dili cümlələrin çərçivəli quruluşu ilə səciyyəlidir. Çərçivə konstruksiyası cümləni iki xəbərlə çərçivəyə salınmasını nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, alman cümləsində həmişə iki predikat olmur. Bu, cümlədə istifadə olunan zamandan asılıdır. Çünki alman dilində keçmiş zaman köməkçi feil və cümlənin sonundakı əsas feilin köməyi ilə düzəlidir. “Nəğmə”nin paralel cümlələrində çox vaxt çərçivə konstruksiyalı cümlələrə rast gəlinir. Məsələn:

1. Ir ross bereitet wāren, die soumer wol geladen.

si **heten** an der verte noch deheinen schaden **genommen...**”

Alman dilində xəbər cümlənin ortasında da gələ bilər. Azərbaycan dilində, xüsusən də “Kitab”ın dilində, ümumi element

¹⁴ Behagel, O. Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung. – Bd. I, – Heidelberg, – 1923. – p. 21.

həm cümlənin əvvəlində, həm də ortasında işlənə bilər. Bu cür konstruksiyalarda üslubi, psixoloji və məntiqi məqamlar bir-biri ilə kəşifir.

Azərbaycan dilində konstruksiyanın əsas elementi adətən feil ilə ifadə olunur və cümlənin sonunda yerləşir, halbuki orta yuxarı alman dilində cümlə feili sifət və ya feilin məsdər forması ilə bitə bilər.

1. “At ayağı kölük, ozan dili çevik olur” (Kitab, 18).

2. Dâ ze Moeringen si wâren über komen,
dâ dem Elsenvergen der lîp was benomen

Sonda qeyd edək ki, paralel cümlələr sayəsində frazafövqü vahiddə əvvəlki və sonrakı cümlələr arasında möhkəm qarşılıqlı əlaqə təmin edilir.

İkinci fəslin ikinci paragrafı “*Paralel konstruksiyanın əsas elementi*” adlanır. Bu paragrafda paralel komponentləri və əsas elementləri olan cümlələrin quruluşu nəzərdən keçirilir. Poetik mətndə sintaktik konstruksiyaların iki növü (əsas element qismində isim və ya feil komponenti) müəyyən bir dildə cümlələrin cəmiyyət tərəfindən təsdiqlənmiş semantik-sintaktik modellər şəklində dünyanın subyektiv qavranılmasının nəticəsidir.

Əsas element cümlədə məntiqi-qrammatik sonluq və ya ifadənin semantik tamamlayıcısıdır. K.M.Abdullayev əsas elementi “S” simvolu ilə ifadə edir və konstruksiyanın düsturunu verir: $a1 + a2 + S$.¹⁵

Əsas element çox vaxt predikat və ya xəbər rolunda çıxış edir və bütövlükdə söyləmin semantik tamamlayıcısı sayılır. K.M.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, əsas element cümləni deyil, tərkibinə görə cümlə ilə üst-üstə düşən paralel konstruksiyanı tamamlayır. Beləliklə, o iki xətti fərqləndirir: 1) xəbər – cümlə; 2) əsas element – paralel cümlələr.

Orta əsr yuxarıalman poeziyasında feil formalarının əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə formalar alman dilinin bütün inkişaf dövrlərində ona xas olan çərçivə yaradır. Feillər qrupuna bütün cümləyə aid olan modal feillər də daxildir. Cümlənin modal üzvü feillər qrupuna daxil

¹⁵ Абдулла, К.М. «Тайный Деде Коркуд» / К.М.Абдулла. – Баку: Мутарджим, – 2006, – с.334.

edilmiş və orta əsr yuxarıalman dilində cümlənin tərkibində xüsusi statusa malik olmuşdur.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı **“Paralel komponentlərin və əsas üzvün yeri”** adlanır. Azərbaycan dilinin strukturunda predikat-xəbərin yeri cümlədə sondadır, alman dilində isə söz sırasında predikatın yeri ikincidir. “Kitab”dan olan nümunələrdə əsas element sonda sabitləşib, çünki məntiqi və qrammatik tamamlayıcılar burada kəşişir. Digər nümunələrdə üslubi, psixoloji və məntiqi məqamları izləmək olar¹⁶.

Qədim yuxarıalman dilində (Althochdeutsch) sifət və ya feili sifətlə ifadə olunan predikativ təyinin mübtəda və tamamlıq kimi cümlə üzvləri ilə möhkəm uzlaşma əlaqəsi var idisə, onda artıq orta yuxarıalman dilində (Mittelhochdeutsch) uzlaşan formalar öz yerini feil qrupuna verir¹⁷. Feil qrupu öz tərkibinə görə çox mürəkkəbdir. O, cümlənin əsas üzvləri qismində çıxış edə bilən xeyli sayda komponenti ehtiva edir. Bunlar zərflük, tamamlıq, predikativ təyin və modal üzvlərdir.

Orta əsr Azərbaycan dili ilə müqayisə edərkən, burada keçmiş bitmiş (şühudi) zaman feilin şəkilçisində əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, orta yuxarıalman dilində bu zaman köməkçi feillər **“hân”** və **“sîn”** vasitəsilə ifadə olunur. Müqayisə edək:

1. “Bədəvi atının boynın qucaqladı, yerə düşdü” (Kitab, 37).

2. “Anlar dəxi bu dünyaya gəldi, keçdi” (Kitab, 41).

3. Dô sprach ein Sîfridesjegere: „herre, ich hân vernommen von eines hornes duzze, ...“ (Nəğmə, 945).

Ich hâner kant von kinde die edelen künege hêr (Nəğmə, 1147).

Mit laster ir gescheiden sult von guoten recken sîn (Nəğmə, 990).

Yuxarıdakı nümunələrdən belə bir nəticə çıxara bilərik: orta əsr cümlə strukturlarında iki müxtəlif sistemli dildə feil və feil formaları cümlə – söyləmlərinin əsas oxudur.

¹⁶ Абдулла, К.М. «Тайный Деде Коркуд» / К.М.Абдулла. – Баку: Мутарджим, – 2006, – с. 339.

¹⁷ Адмони, В.Г. Исторический синтаксис немецкого языка / В.Г.Адмони. – Москва, – 1963, – с.296.

Cümlələrin əvvəlində əsas elementlər, hər bir komponentin qrammatik cəhətdən tamamlanmış olduğu və müstəqil cümlə kimi çıxış edə biləcəyi hallarda müşahidə edilir. Müqayisə edək:

1. “Qartaşım Qaragünəyi gördim,
Baş kəsübdür, qan döküpdür
Çöndi alubdır, ad qazanubdur” (Kitab, 124).
2. Sîfrit der was küene, vil kreftec und elanc.
den stein warfer verrer, daz zuo er wîter spranc

Hər iki nümunədə «**Qartaşım Qaragünəyi**» və «**Sîfrit**» əsas element rolunu oynayır və semantik cəhətdən «Baş kəsübdür», «qan döküpdür», «*vil kreftec*», «*den stein warf er verrer*» komponentlərinə bilavasitə təsir göstərir.

Qeyd edək ki, orta əsr abidələrinin «Kitab» və «Nəğmə» mətnlərində paralel komponentləri olan cümlələr rast gəlir. Əsas elementin mövcudluğu mühüm rol oynayır, çünki o, paralel cümlələrin məntiqi-qrammatik tamamlayıcısıdır. Əsas element rolunda müxtəlif dil vahidləri və ifadələri çıxış edə bilər.

*İkinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb*¹⁸.

III fəsil “**Frazafövqü vahidində sintaktik paralelizm**” adlanır və yeddi paragrafdan ibarətdir.

¹⁸ Гусейнова, С.С. Грамматическая структура средневекового эпоса «Песнь о Нибелунгах» // – Bakı: АМЕА-nın Əlyazmalar institutunun “Filologiya məsələsi”, – 2015. № 9, – s. 69-73; Грамматические средства связи в средневековых эпосах «Песнь о Нибелунгах» и «Книга моего Деда Коркуда» // Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 3-5 may, – 2016, – s. 389-391; Основной элемент параллельной конструкции // «Наука Як Рушйна Антикриздва Сила» VII Beynəlxalq konfrans. – Украина, – 2020, – с.129-135; Расположение параллельных компонентов в средневековых эпосах «Песнь о Нибелунгах» и «Книга моего Деда Коркуда» // – Санкт-Петербург: «Глобальный научный потенциал». Научно-практический журнал, – 2015. №11(56), – с. 109-113; Расположение параллельных компонентов и основного члена (на материале средневековых эпосах «Книга моего Деда Коркуда» и «Песнь о Нибелунгах») // – Киев: Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації, – 2020, т. 31(70), № 4, ч. 3, – s. 106-110.; “Types of Composite sentences in the German language of the middle ages. Orta Çağ almançısında bağımlı birləşik cümle türleri” International Conference on Awereness LANGUAGE and AWARENESS, – 10-12, – 2021, – p.87-99.

Üçüncü fəslin birinci paraqrafında frazafövqü vahidin tərkibi nəzərdən keçirilir.

İnsan öz fikirlərini ifadə edir, onları başqalarına söyləm şəklində çatdırır, söyləmlər əksər hallarda frazafövqü vahidi və ya “mətn”i təşkil edir və qarşılıqlı əlaqədə olan cümlələr zəncirindən ibarət olur. “Deyim/söyləm” və “mətn” anlayışlarının eyniləşdirilməsi insan nitqinin cümlə şəklində deyil, mətn şəklində həyata keçirilməsi barədə məşhur tezisində əsasını dayandır.

Frazafövqü vahidi – bir cümlədən daha artıq tərkibə malik çoxkomponentli birlikdir. Frazafövqü vahidi komponentlər-cümlələrinin sayına görə iki əsas növə bölünür: 1) sadə, iki komponentli frazafövqü vahidi; 2) mürəkkəb, çoxkomponentli frazafövqü vahidi.

Üçüncü fəslin ikinci paraqrafında ikikomponentli frazafövqü vahidi nəzərdən keçirilir və eynilə **“İkikomponentli frazafövqü vahidi”** adlanır. Sadə frazafövqü vahidi sintaktik baxımdan iki cümləyə bərabər olan iki komponentdən ibarət ola bilər. Mürəkkəb frazafövqü vahidi üç və ya daha çox komponentin birləşməsinə əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, frazafövqü vahidinin kompozisiya quruluşu onun mürəkkəb növündə daha dəqiq, dolğun çatdırılır. Burada kompozisiya qrupları aydın fərqləndirilir – başlanğıc, orta, son.

İkikomponentli frazafövqü vahidinin bir cümləsində metaforik fon, digər paralel cümlədə isə konkret – situasiyaya bağlı məzmun ifadə oluna bilər. Müqayisə et:

1. Sərp qayalar oynamadan yer obrildi. Eldə yağı yox ikən sənin babanın üstünə yağı gəldi “Möhkəm qayalar titrəməsə də, yer açıldı” (K.M. – Kitab, 25).

2. Der valke, den zu ziuhest, daz ist ein edel man.

In welle got behüeten, du muost in scierev loren hân“ (Nəğmə 14).

Üçüncü fəslin üçüncü paraqrafında çoxkomponentli frazafövqü vahidi nəzərdən keçirilir. Çoxkomponentli frazafövqü vahidinin komponentləri bir-biri ilə həmcins və qeyri-həmcins əlaqədə ola bilər. Sadalama və ardıcılıq münasibətləri bir-birindən asılı olmayaraq və qarışıq formada mövcud ola bilər.

Çoxkomponentli FFB-nin tərkibində komponentlər arasında sadalama əlaqələri müqayisə xüsusiyyətindən məhrum olmuş monoton intonasiyanı yaradır. Müqayisə et:

1. “Açıq-açıq meydan abənzər sənin alıncığın.
İki şəbçırağa bənzər sənin gözciyəzin.
Əbrişimə (ipəyə) bənzərsəninin yəliciyin
İki qoşa qırdaşa bənzər sənin qulacığın” (Kitab, 56).

2. Der minne clîchen meide triuten wol gezam.
Ir muoten küenerecken, niemen was ir gram.
âne mâzen schoene sô was irede llîp.
der junc vrouwen tugende zierten ândêriu wîp (Nəğmə, 3).

Hər iki abidədə FFV tərkibində çoxkomponentli cümlələrin tədqiqi bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, onların əsas xüsusiyyəti qrammatik strukturlar və semantik ifadələrinin ümumiliyidir.

Üçüncü fəslin dördüncü paraqrafı **“Tam sintaktik paralelizm”** adlanır. Tam sintaktik paralelizm cümlə üzvləri və ya cümlədən daha böyük sintaktik vahidlərin mütləq izostruktur əvəzlənməsini nəzərdə tutur.

Tam sintaktik paralelizm üslubi elliptik konstruksiyalarla müşayiət oluna bilər və burada həmişə buraxılmış formal strukturu bərpa etmək mümkündür. Məsələn:

1. Von lieber ougen blicke wart Sifritsvarwe rot.
Ze dienst esicher recke vroun Kriemhilde bot.
Manhieze sizuo einanderan dem ringe stan.
man vragte, ob sie wolde den vil waetlichen man
(Nəğmə, 614).

Paralel əlaqə yaratmaq üçün daha çox leksik təkrardan istifadə olunur. Təkrarlar cümlələri birləşdirə bilər, bu cümlələr arasında bir və ya bir neçə cümlə yerləşə bilər. Təkrar qismində bir neçə leksik vahid və ya xəbər qrupları istifadə oluna bilər. Müqayisə et:

1. “Gumbır-gumbır tavıllar çalındı.
Burması altun tuc borılar çalındı.
Ol gün cılasun bəg ərənlər dönə-dönə savaşıdı.
Ol gün qara polat uz qılıclar çalındı” (Kitab, 132).

2. Mit gemein emrâte sô liezen si den strît.
Dür kel vil der helme und ouch der schilde wît.
sileiten von den handen; swaz sô man der vant,
die truogen bluotes varwe von der Bûrgônden hant (Nəğmə, 218).

Üçüncü fəslin beşinci paraqrafında natamam sintaktik paralelizm nəzərdən keçirilir. Natamam sintaktik paralelizmdə mürəkkəb söz, daha dəqiq desək, onun tərkib hissələrindən biri təkrarlana bilər.

İstər “Kitab”da, istərsə də “Nəğmə”də sintaktik paralelizm feil kökünə qoşulan son affikslərin təkrarlanması və ya təkrarlanmaması ilə ifadə oluna bilər. K.M.Abdullayev belə təkrarı “natamam” (və ya “transformasiya edilmiş”) adlandırır. Natamam təkrarda komponentlər arasındakı bağlılığı məhz təkrarlanmayan hissələr yaradır. “Kitab”ın dilində bu hadisə tabelilik əlaqəsinin yaranması və cümlələrin müəyyən qrammatik-semantik növünün fərqləndirilməsinə şərait yaradır. Semantik-məntiqi şərtli əlaqə (formal olaraq -sa xüsusi affiksinin olmaması halında) “xəbərin təkrar morfoloji kodifikasiyası vasitəsi ilə özünü göstərir və bu, onun korrelyatı ilə əlaqələndirilməsində baş verir”¹⁹. “Kitab”dan bir nümunə gətirək:

1. “Mən aşağı qulpa yapışaram, **sən** yuxarı qulpa yapışars**an**” (Kitab, 104).

1a. Mən aşağı qulpa yapışaram (+ **-sa**), sən yuxarı qulpa yapışarsan. Bu nümunədə cümlə şərt budaq cümləsidir. “**-sa**” affiksi şərtiliyin ifadəsi kimi mənanı tamam ləğv etməyə (inkar etməyə) qadir deyil, amma onu zəiflədir.

Bu nümunəni ziddiyyətli semantikaya malik konstruksiya kimi izah etmək olar. Bu nümunəni K.M.Abdullayev belə göstərir:

1b. Mən aşağı qulpa yapışaram (+ **amma**), sən yuxarı qulpa yapışarsan. “**Amma**” bağlayıcısı qarşılaşdırma məzmunu daşıyır və bununla paralel komponentləri frazafövqü vahidə bağlayır. Bu misalda semantik korrelyatlar (*mən – sən, aşağı – yuxarı*) frazafövqü vahiddəki birliyindəki paralel cümlələrdə də birləşdirici rolunu oynayır.

“Nəğmə”nin dilinə gəlincə, bir frazafövqü vahiddə cümlələrin paralelliyi sözlərin sonluq və şəkilçilərinin eyniliyinə görə özünü göstərir.

¹⁹ Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Hacıyev [və b.]; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. –Bakı: Mütərcim, – 2012. – s. 352.

“Nəğmə”dəki frazafövkü vahidin tərkibindəki cümlələrin tam sintaktik paralelizmindən danışılırsa, onda qeyd etməliyə ki, bu paralellik son affikslərin eyni şəkildə təkrarlanmasından irəli gəlir. Onlar da öz növbəsində mətnə qafiyə verir və frazafövkü vahidini poetik qafiyə vahidinə çevirir. Məsələn:

1. Dô di boten wâren ze Tenemarke komen,
unt der künece Liudegast hete daz vernomen,
wie sie von Rîne kômen, als im daz wart geseit,
ir starkez übermüeten daz was im waerlîchen leit
(Nəğmə, 167).

Yuxarıdakı nümunədə “*komen*”, “*vernomen*” feillərində “-en” sonluğu, “*geseit*” feillərində keçmiş formanın “-eit” sonluğu və “*leit*” sifətinin əsası (*betribend*, *leid* – Nhd.) bu cümlələrdə paralelizm yaradır.

Beləliklə, sintaktik paralelizm frazafövkü vahidi daha ifadəli və emosional etməklə tam və natamam paralelizm şəklində həyata keçirilir,.

K.M.Abdullayevin “Kitab”dakı sintaktik paralelizmin hərtərəfli tədqiqinə istinad edərək biz həm cümlə, həm də frazafövkü vahidi daxilində tam və natamam sintaktik paralelizmin müxtəlif növlərini müəyyən etməyə müyəssər olduq. Lakin “Nəğmə”də belə nümunələr tək-tükdür saydadır.

Üçüncü fəslin altıncı paragrafında əks (tərs) sintaktik paralelizmdən (xiazmdan) bəhs edilir. Xiazm (əks paralelizm) üslubi sintaksisin vasitələrdən biridir və sintaktik paralelizm hesabına yaranan iki yanaşı cümlə və ya söz birləşməsində ikinci cümlə və ya söz birləşməsi üzvlərinin əks ardıcılığı ilə yaranmasından ibarət üslubi fiqurdur.

Əks (tərs) sintaktik paralelizm əhatə olunduğu elementlərlə birgə onu “frazafövkü vahidin tərkibinə daxil olan kimi yox, üzvi surətdə ona daxil olan kimi”²⁰ tədqiq etməyə imkan verir”.

²⁰ Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Hacıyev [və b.]; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s. 388.

Əks sintaktik paralelizm sayəsində frazafövqü vahidi daxilində əvvəl və sonra işlənmiş cümlələr arasında güclü əlaqə təmin edilir.

Üçüncü fəslin yeddinci paragrafı **“Sintaktik paralelizmin pilləli növü”** adlanır. Bu paraqrafda əksər dilçilərin qafiyə ilə əlaqələndirdiyi “sintaktik paralelizm” anlayışı tədqiq olunur. Qafiyə isə, öz növbəsində, tamamilə qrammatik bir xüsusiyyətdir.

“Nəğmə”nin mətni qafiyə və “kürenberq bəndi”nə əsaslanır, belə bənddin birinci yarımşətirində dörd vurğulu heca, ikinci yarımşətirində üç vurğulu heca vardır. Axırcı sətir həm formal, həm də məna baxımından bəndi tamamlayır. Alliterasiya şeiri təşkil edən metrik kompozisiya vasitəsidir.

Ümumiyyətlə, alliterasiya orta əsr yuxarıalman dilində eşidilir, çünki vurğu, adətən, sözün ilk hecasına düşür, bu heca həm də onun kökü olur. Nəticə etibarı ilə bu cür mürəkkəb şeir formasının rus dilinə tərcüməsi, demək olar ki, mümkünsüz olur.

Pilləli paralelizmin növlərindən biri olan introvert paralelizm xüsusi ilə seçilir: birinci və sonuncu sətirlərin paralel, aralıq sətirlərin isə bir-birinə uyğun olduğu strofa səviyyəsində nəzərə çarpır. Belə paralelizmi ikipilləli paralelizm adlandırmaq olar. Belə paralelizmdə eyni qrammatik quruluşa malik cümlələr bir-birindən aralıqda yerləşir. Cümlələr arasında fərqli ümumi qrammatik struktura malik cümlələr yerləşir. Müqayisə et:

1. “At təpdilər. Beyrəyin atı qızın atını keçdi.
Ox atdılar. Beyrək qızın oxunu yardı” (Kitab, 47).
2. Man sagete, wer dâ koeme mit im in daz lant.
Dô hiezen si gesidele rihten sâ zehant,
dô riten im engegene des künic Sigemundes man
(Nəğmə, 706).

Pilləli paralelizmli frazafövqü vahiddə sonrakı cümlələr əvvəlki cümlələrin tematik məzmununu konkretləşdirir. Bu pilləli paralelizmin hər növündə baş verir. Müqayisə et:

1. Mən Qazanın nemətinin çox yemişəm,
Bilməzsəm gözümə tursun!
Qaraqucda Qazlıqatına çox yılmışəm,
Bilməzsəm, mana tabut olsun!
Yaxşı qaftanların çox geymişəm,

Bilməzsəm, kəfənim olsun!

Ala bargah otağına çoq girmişəm,

Bilməzsəm mana zindan olsun!

Mən Qazandan dönməzəm, bəllü bilgil!” (Kitab, 296).

2. Sô lesche ich den kinden diu lieht an der hant.

daz ich sî dar inne, dâ bî sî dir bekennt,

daz ich dir gerne diene; sô twinge ich dir dîn wîp,

daz du si hînte minnest, oder îch verlfuse mînen lîp“

(Nəğmə, 654).

K.M.Abdullayev pilləliyin yaranmasının əsas səbəbinin “semantik amil” olduğunu qeyd edir.

Üslubi vasitə kimi pilləli paralelizm eposun dilini melodik, ahəngdar edir, həm qrammatik, həm də məzmun baxımından onun yüksək dərəcədə tərtib olunduğunu göstərir.

Beləliklə, tədqiq olunan iki eposda pilləli paralelizm əlaqəli cümlələr-komponentlərin möhkəm izostruktur konstruksiyası ilə müəyyən edilir. Pilləlilik bir frazafövqü vahiddə uyğun olmayan cümlə-komponentlərin qrammatik bağlanması ifadə olunur ki, bu da intonasiya ilə müşayiət olunur. Pilləli paralelizmi tədqiq edərkən “Kitab” və “Nəğmə”də xeyli sayda nümunələrə rast gəldik.

*Üçüncü fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb*²¹.

²¹ Hüseynova, S.Ç. Orta əsr “Nibelunqlar nəğməsi” eposunda sadə və mürəkkəb cümlələrin quruluşu // – Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin «Elmi əsərləri», Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2018. №1, – s. 51-55; Orta əsr qəhrəmanlıq dastanı “Nibelunqlar nəğməsi” nümunəsində tabeli mürəkkəb cümlələrin tədqiqi// – Bakı: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik institutunun «Tədqiqlər» jurnalı, – 2023. № 1-2, – s.74-82; Особенности синтаксического параллелизма в средневековом эпосе «Песнь о Нибелунгах» // Международный симпозиум. – Болгария. Балти: Indigou Color, – 2014, – с. 28-33; Параллелизм двукомпонентного сверхфразового единства// – Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin “Tağıyev oxuları, – 2012. №4, – с. 233-240; Полный синтаксический параллелизм в средневековом эпосе «Песнь о Нибелунгах» // – Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, Межвузовский сборник научных статей, – 2015. №4, – с. 101-104; Роль синтаксического параллелизма в СФЕ // Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, – 2012, – s.146-149; Синтаксический параллелизм частей отдельного предложения в средневековых эпосах «Книга моего Деда Коркуда» и «Песнь о Нибелунгах» // Doktorantların və

Nəticə hissəsində sintaktik paralelizmin “Kitabi-Dədə Qorqud”da bütün növlərdə mövcud olduğu qeyd olunur. “Nibelunqlar haqqında nəğmə”də isə sintaktik paralelizmin yalnız bir neçə növünü müşahidə etmək olar.

Ümumi əlamətlər:

- hər iki dastanda bağlayıcıların və feili bağlama tərkiblərinin paralel işlənməsi;

- simmetrik paralelizm və onun növlərinə “Kitab”ın mətnlərində daha çox rast gəlinməsi də, “Nəğmə” mətnində də müşahidə etmək olur;

- ardıcılıq əlaqəsi olan ikikomponentli cümlələr;

- hər iki abidə mətnində kvazixiazm müşahidə edilir;

- pilləli paralelizm müəyyən elementlərin təkrarı vasitəsi ilə frazafövqü vahidin tərkibində bağlılıq yaradır. Tədqiq olunan dastanlarda bu, feilin zaman formalarının, yer zərfliyini bildirən budaq cümlələrin və sonluq affiksələrinin təkrarı kimi özünü biruzə verir.

Fərqli əlamətlər:

- bağlayıcının budaq cümlələrdə birinci gəlməsi “Nəğmə”nin strukturunun səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edir. “Nəğmə”də paralel cümlələrin əvvəlində bağlayıcıların istifadəsi 50% təşkil edir;

- komponentin əsas elementdən çox aralı yerləşməsi ilə müşahidə olunan natamam simmetrik paralelizmin növü “Kitab”a məxsusdur və bu hal „Nəğmə“də müşahidə olunmur;

- „Kitab“ mətnində əsas elementin paralel cümlələrin konstruksiyasının ortasında yerləşməsinə nadir hallarda rast gəlinir.

- „Nibelunqlar haqqında nəğmə“ mətninin konstruksiyalarında ortada əsas element kimi inkar ədatı çıxış edə bilər;

- „Nəğmə“ni təhlil edərkən ilk və son cümlələrin tam sintaktik paralelizminə dair nümunələri aşkar edə bilmədik;

- başlangıç mövqedə bir xəbərin, son mövqedə isə feilin olduğu çərçivə „Nibelunqlar haqqında nəğmə“nin səciyyəvi xüsusiyyəti olsa da, bu hal orta əsr Azərbaycan dili cümləsində yer almır.

Gənc Tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfrans. II cild, – Bakı, – 2019, – s. 107-109; Syntax in mittelalterlichen Heldendichtungen aus Ost und West am Beispiel des *Kitabi-Dede Korkut* und des *Nibelungenlieds*// Neue Wege der Germanistik: Literatur- und Kulturtransfer zwischen Europa und dem Kaukasus, Beiträge des Internationalen Symposiums, – Bakı, – 6. bis 8. Mai, – 2022, – pp. 253-262.

Dissertasiyanın əsas elmi müddəaları aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Параллелизм двукомпонентного сверхфразового единства // – Bakı: Tağıyev oxuları, – 2012. №4, – с. 233-240.
2. Роль синтаксического параллелизма в СФЕ // Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi konfransının materialları, – Bakı, – 2012, – s.146-149.
3. Особенности синтаксического параллелизма в средневековом эпосе «Песнь о Нибелунгах» // Международный симпозиум. – Болгария – Балти: Indigou Color, – 2014, – с. 28-33.
4. Полный синтаксический параллелизм в средневековом эпосе «Песнь о Нибелунгах» // – Баку: БСУ, Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, Межвузовский сборник научных статей, – 2015. №4, – с. 101-104.
5. Расположение параллельных компонентов в средневековых эпосах «Песнь о Нибелунгах» и «Книга моего Деда Коркуда. «Глобальный научный потенциал» // – Санкт-Петербург, Научно-практический журнал, – 2015. №11(56), – с. 109-113.
6. Грамматическая структура средневекового эпоса «Песнь о Нибелунгах» // – Bakı: Filologiya məsələri, – 2015. № 9, – s. 69-73.
7. Грамматические средства связи в средневековых эпосах «Песнь о Нибелунгах» и «Книга моего Деда Коркуда» // Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər”, Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 3-5 may, – 2016, – s. 389-391.
8. Orta əsr “Nibelunqlar haqqında nəğmə” eposunda sadə və mürəkkəb cümlələrin quruluşu // – Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2018. №1, – s. 51-55.
9. Синтаксический параллелизм частей отдельного предложения в средневековых эпосах «Книга моего Деда Коркуда» и «Песнь о Нибелунгах» // Doktorantların və Gənc

- Tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfransın materialları, – Bakı: – 03-04 dekabr, – 2019. II cild, – s. 107-109.
10. Расположение параллельных компонентов и основного члена (на материале средневековых эпосах «Книга моего Деда Коркуда» и «Песнь о Нибелунгах») // – Киев: Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації, – 2020, т. 31(70), № 4, ч. 3, – s. 106-110.
 11. Основной элемент параллельной конструкции // VII Beynəlxalq konfrans, “Наука Як Рушйна Антикриздва Сила”, – Украйна, – 2020, – s. 129-135.
 12. Types of Composite sentences in the German language of the middle ages. Orta Çağ almancısında bağlımlı birleşik cümle türleri” // V. International Conference on Awareness LANGUAGE and AWARENESS, – Turkey: Çanakkale, – 10-12, – 2021, – s.87-89.
 13. Syntax in mittelalterlichen Heldendichtungen aus Ost und West am Beispiel des *Kitabi-Dede Korkut* und des *Nibelungenlieds*// Neue Wege der Germanistik: Literatur- und Kulturtransfer zwischen Europa und dem Kaukasus, Beiträge des Internationalen Symposiums, – Baku, – 6. bis 8. Mai, – 2022, – pp. 253-262.
 14. Языковедческий аспект изучения природы синтаксического параллелизма (середина – конец XX в.) // – Bakı: AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun Filologiya məsələləri, – 2023. № 6, – s. 254-264.
 15. Orta əsr qəhrəmanlıq dastanı “Nibelunqlar haqqında nəğmə” nümunəsində tabeli mürəkkəb cümlələrin tədqiqi // – Bakı: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Tədqiqlər” jurnalı, – 2023. №1-2, – s. 74-82.
 16. Сравнительно-историческое изучение синтаксического параллелизма на материале эпических текстов (конец XX – начало XXI вв.) // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslıq aktual məsələləri: tədqiqat, diskurs və beynəlmilləşmə. Beynəlxalq elmi konfrans. – Bakı: BSU, – 2023, – s.568-570.

Dissertasiya müdafiəsi 28 may 2026-cı il tarixində saat 13:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı ş., S.Rüstəm küçəsi, 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 aprel 2026-cı ildə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.04.2026

Kağızın formatı: A5

Həcm: 40275 işarə

Tiraj: 30